

תשובה בעניין חזרת הש"ץ

לעלוי נשמת מורנו ורבנו הנערץ
הרב טוביה פרידמן ז"ל
נלב"ע עש"ק כ"ג בכסלו תשנ"ג

שאלה: מאת תלמידי בית המדרש ללימודי היהדות:

קיימים כמה מנהגים שונים באמירת "הויכע קדושה"1 או חזרה מקוצרת של העמידה. כיצד נוצרו המנהגים השונים וכיצד יש לנהוג למעשה?

תשובה:

(א) המקורות הקדומים

לפני שנציג את השיטות השונות של חזרה מקוצרת, עלינו להסביר את מטרתה של חזרת הש"ץ המקורית. בתקופת המשנה והתלמוד נוסח ה"תפילה", דהיינו העמידה או השמונה עשרה, לא היה כתוב ולא היו סידורים. כתוצאה מכך נוצר המוסד של "שליח צבור" שחזר על התפילה בקול רם ואותה חזרה כונתה "חזרת הש"ץ". בשלושה מקורות קדומים אנו מוצאים מחלוקת בין רבן גמליאל וחכמים על מהותה ומטרתה של אותה חזרה (משנה ראש השנה ד' ט' = בבלי ר"ה ל"ג ע"ב; תוספתא ר"ה ב' י"ח, מהד' ליברמן עמ' 321; וברייתא ברי"ה ל"ד ע"ב). לדעת חכמים, "כשם ששליח צבור חייב [בעמידה], כך כל יחיד ויחיד חייב". ולשם מה חוזר הש"ץ על התפילה? "כדי להוציא את שאינו בקי". ברם, לדעת רבן גמליאל "ש"ץ מוציא את הרבים ידי חובתן" בין בקי בין שאינו בקי. ולשם מה לדעתו מתפלל הצבור בלחש? כדי לתת לש"ץ הזדמנות להסדיר את תפילתו.

בתלמוד הבבלי נושאים ונותנים בשתי השיטות ומסיקים (ר"ה ל"ה ע"א) שהלכה כרבן גמליאל בראש השנה וביום הכפורים [של יובל²] והלכה כחכמים

בשאר ימות השנה. וכך פסקו גדולי הפוסקים (הרי"ף על אתר; רמב"ם הל' תפילה ח' טי-י; וטור ושלחן ערוך או"ח קכ"ד: א').

ברם, כידוע, סדור התפילה ומנהגיו השתנו ללא הרף במשך הדורות.³ ואכן, בתקופת הגאונים ולאחריה חלו שינויים בחשיבותה ובמטרותיה של חזרת הש"ץ. מצד אחד, נתחברו סדורים כגון סדר רב עמרם וסדור רב סעדיה וכתוצאה מכך כל יהודי שידע לקרוא הפך ל"בקי". כלומר, ברגע שהצבור היה יכול לקרוא את העמידה מן הכתב לא היה צורך בחזרת הש"ץ לפי שיטת חכמים. מאידך, בארץ ישראל בימי קדם נהגו לומר קדושה רק בשחרית של שבת וחג,⁴ אולם בבבל בתקופת הגאונים, התחילו לומר קדושה בכל עמידה ועמידה. נוהג חדש זה יצר סיבה חדשה לחזור על התפילה לפחות עד "האל הקדוש" אפילו אם "כולם בקיאים". ואמנם, הטור, באורח חיים סימן קכ"ד, הבחין בחידוש זה. ולכן, לאחר נתינת ההסבר התלמודי לחזרת הש"ץ, הוא מוסיף: "וגם מחזיר התפילה כדי שיענו קדושה אחריו".

ב) שבע השיטות שהתפתחו במשך הדורות

על רקע שינויים אלה ניתן להבין את שבע השיטות השונות של חזרה מקוצרת שהתפתחו במשך הדורות. בכל שיטה נציג חמישה מרכיבים: השיטה, הנסיבות שבהן היא נוהגת, הפוסקים שסברו כך, הנימוקים שניתנו לכך ותפוצת השיטה.

1) השיטה: הקהל מתפלל בלחש והש"ץ חוזר על העמידה בקול רם עד האל הקדוש ומפסיק.

הנסיבות: בתפילת מנחה בשעת הדחק.

הפוסקים: רב שרירא גאון ורב האי גאון בכמה מתשובותיהם (אוצר הגאונים לר"ה, סימן קל"ג-קל"ד, עמ' 71-74 ואוצר הגאונים לברכות, התשובות, סימן קפ"ג, עמ' 70-71). פסק זה צוטט בשבלי הלקט סימן מ"ז ומשם בבית יוסף לאו"ח סימן רל"ב ובשלחן ערוך או"ח רל"ב: א'.

הנימוקים: מצוות תפילה היא בלחש כפי שלומדים מחנה (ברכות ל"א ע"א למטה) ולכן גם היחיד וגם הצבור אינם יוצאים ידי חובתם עד שיאמרו את התפילה בלחש. מאידך, חייבים לחזור על התפילה עד לאחר קדושה כדי לאפשר לקהל לענות לקדושה אחר הש"ץ.

תפוצת השיטה: "הכין נהוג רבנן במתיבתא" "וכן מנהג הישיבה". כלומר, כך נהגו בישיבת פומבדיתא במאה הי"א. אין עדויות אחרות למנהג זה ולמרות שר' יוסף קארו פסק כך בסימן רל"ב, ברור מדבריו בסימן קכ"ד ובסימן רל"ד (ראה להלן), שהספרדים והאשכנזים בימיו כבר לא נהגו על פי שיטת הגאונים.

2) השיטה: הקהל אינו מתפלל בלחש כלל וכלל אלא הש"ץ מתפלל את כל התפילה לכתחילה בקול רם. מי שאינו בקי יוצא ידי חובה על ידי שמיעה ועניית אמן ואילו הבקי מתפלל בלחש עם הש"ץ.

הנסיבות: בתפילת מנחה בשעת הדחק; בשחרית ובמוסף של שבת ויום טוב כל השנה כולה. (המנהג האחרון מופיע אצל הרמב"ם בלבד).

הפוסקים: שו"ת הרמב"ם, מהד' בלאו סימן רנ"ו, עמ' 474-476 וסימן רנ"ח, עמ' 483-484; כל בו סימן כ"ז; ספר חסידים, מהד' מרגליות, סימן תת"ט; ור' מרדכי יפה, בלבוש לאו"ח סימן רל"ג.

נימוקי הרמב"ם: א) כולם מדברים או יורקים בשעת החזרה ולכן מי שאינו בקי ממילא אינו יוצא ידי חובה. ב) "ובזה יש משום הסרת חלול ה', שחושבים בנו [המוסלמים] שהתפילה אצלנו שחוק ולעג" (סימן רנ"ו); "והוא שהיהודים רוקקים וכחים ומסיחין בתוך תפלתם" (סימן רנ"ח).

תפוצת השיטה: ר' אברהם בן הרמב"ם מסביר שאביו תיקן תקנה בנידון (ספר המספיק לעובדי השם, מהד' נסים דנה, רמת גן, תשמ"ט, פרק כ"ו, עמ' 195-198). ואכן, תקנה זאת החזיקה מעמד במצרים במשך כשלוש מאות וחמישים שנה עד שקם הרדב"ז במאה הט"ז וביטלה (שו"ת הרדב"ז, דפ' ווארשא, חלק ד', סימן אלף ע"ט (ה') וסימן אלף קס"ה (צ"ד)).⁵

כמו כן, ברור מספר חסידים ומהלבוש שמנהג זה היה קיים גם באשכנז במאה הי"ג ובמאה הט"ז, אבל אין אנו יודעים מי נהג כך למעשה.

3) השיטה: הש"ץ מתפלל בקול רם עד האל הקדוש כשהציבור מתפלל איתו מילה במילה (אין זה ברור אם בלחש אם בקול רם). הברכות האמצעיות נאמרות בלחש. הש"ץ מסיים ואומר את שלש הברכות האחרונות בקול רם יחד עם ברכת כהנים (בשחרית).

הנסיבות: בתפילה מנחה לכתחילה כל השנה; ולפעמים גם בתפילת שחרית של חול ובמוסף של שבת בשעת הדחק (המנהג השני נזכר אצל מהרלני"ח בלבד). הפוסקים: ר' לוי אבן חביב (נפטר 1545), שו"ת מהרלני"ח, סימן ט"ו; שו"ת הרדב"ז הנ"ל, סימן אלף ע"ט (ה'); הבית יוסף לאו"ח סימן רל"ד ד"ה ומתפללין; המקובל ר' יעקב צמח (נפטר אחרי 1665) המובא ע"י החיד"א בברכי יוסף לאו"ח רל"ב, סעיף א'; ר' שם טוב גאגין (המאה העשרים), כתר שם טוב, חלק א', קיידאן, תרצ"ד, עמ' קס"א.

הנימוקים: הרדב"ז אומר "ולא ידעתי טעם לזה המנהג", והוא מצטט שליח צבור שהסביר לו "מפני שהחזן צריך לשאול צרכיו באמצעות אומר אותם בלחש". הרדב"ז הגיב שמותר לעשות כן רק אם ידוע שאין שם מי שאינו בקי שסומך על חזרת הש"ץ. מהסברו של אותו ש"ץ ניתן לנחש שמנהג זה הוא תולדה של תקנת הרמב"ם. כלומר, לכתחילה אמר הש"ץ את כל התפילה בקול רם, ואחר כך החליטו שעליו לומר את האמצעות בלחש כדי לשאול את צרכיו בלחש.

מהרלני"ח, לעומת זאת, מסביר שאומרים שלש ראשונות בקול רם כדי לאפשר אמירת קדושה ואומרים שלש אחרונות בקול רם כדי שישתחוו ביחד במודים.⁶ לבסוף, ר' שם טוב גאגין מסביר שאומרים שלש ראשונות בקול רם כדי לזכות את הצבור באמירת קדושה ואילו שלש אחרונות בקול רם מאפשרות אמירת ברכת כהנים (או"א ברכינו בברכה וכו') בשחרית או במוסף, או מודים דרבנן במנחה. (אבל הנקודה האחרונה צ"ע, כי ככל הנראה לא אמרו מודים דרבנן לפי אותו מנהג.)

תפוצת השיטה: זהו "מנהג בני ספרד" לפי מהרלני"ח, הבית יוסף ור' יעקב צמח. לפי ר' שם טוב גאגין זהו "המנהג [הספרדי] בלונדון ואמשטרדם" ואילו הרדב"ז מעיד: "וראיתי במקצת מקומות". אני שמעתי שעדיין נהוג כך בכמה בתי ספר ספרדיים בצרפת.

4) השיטה: הש"ץ מתפלל בקול רם עד האל הקדוש כשהצבור מתפלל איתו מילה במילה (בלחש, או בקול רם לפי חלק מהפוסקים). שאר הברכות נאמרות בחלש.

הנסיבות: בתפילת מנחה לכתחילה כל השנה.

הפוסקים: בית יוסף לאו"ח סימן קכ"ד ד"ה כתב הכלבו; ר' יעקב קשטרו (נפטר 1610) בערך לחם לאו"ח סימן רל"ב; ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי לפרשת תרומה, אות ב'; כתר שם טוב הנ"ל; ר' חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, פרק ס', סעיף ב', כרך א', עמ' 255; ר' עובדיה יוסף בתוך ר' יצחק יוסף, ילקוט יוסף, מהד' ב', חלק א', ירושלים, תשמ"ה, עמ' רע"ט-רפ"א. הנימוקים: "כדי שיענו קדושה אחריו ולא יצטרך לחזור ולהתפלל בקול רם" (בית יוסף).

תפוצת השיטה: ר' יוסף קארו כותב: "ועכשו נהגו ברוב המקומות". ר' יעקב קשטרו קורא לזה "מנהג הספרדים" ואילו ר' שם טוב גאגין קורא לזה "מנהג ארץ ישראל, סוריא תוגרמא ומצרים". ברור מרשימת הפוסקים שזהו מנהג ספרדי נפוץ בתפילת מנחה, מן המאה הטי"ז ועד היום.

5) השיטה: הש"ץ מתפלל בקול רם עד האל הקדוש כשהצבור מתפלל איתו בלחש מילה במילה. שאר הברכות נאמרות בלחש, אבל אחד מהקהל ממונה לענות אמן אחר שלש הברכות הראשונות או קוראים לאחד שהתפלל כבר כדי לענות אמן.

הנסיבות: בתפילת מנחה בשעת הדחק.

הפוסקים: ר' יעקב מולין במנהגי מהרי"ל, הלי תפילה, מהד' שפיצר, ירושלים, תשמ"ט, עמ' תל"ט-ת"מ ומשם בדרכי משה לאו"ח סימן קכ"ד וברמ"א לאו"ח קכ"ד: ב'.

הנימוקים: אין הסבר אצל הפוסקים הנ"ל. המהרי"ל סבר כנראה שמישהו חייב לענות אמן אחר ברכה הנאמרת בקול רם (ראה רמב"ם הלי ברכות א': י"ג ושלחן ערוך או"ח רט"ו: ב' וכן קצ"ח: א' ברמ"א). מאידך, אולי הוא רצה לשמור בצורה סמלית על חזרת הש"ץ המקורית שבה הקהל ענה אמן לאחר כל ברכה וברכה.

תפוצת השיטה : כך היה מנהגו האישי של המהרי"ל באשכנז במאה הי"ד-ט"ו. המנהג ככל הנראה לא החזיק מעמד זמן רב כי לא שמענו עליו פרט לדברי הרמ"א.

6) השיטה : הש"ץ מתפלל בקול רם עד מודים כשהצבור מתפלל איתו בלחש מילה במילה. שאר הברכות נאמרות בלחש. הנסיבות : בתפילת מנחה בשעת הדחק. הפוסקים : ר' יוסף תאומים (נפטר 1792), אשל אברהם (בתוך פרי מגדים) לאו"ח סימן קכ"ד, אות ה'; "התימנים" לפי ר' חיים דוד הלוי, שו"ת מים חיים, סימן ל"ד, עמ' 150⁷ הנימוקים : אין הסבר אצל הפוסקים הנ"ל. הם סברו כנראה שיש חובה להשתחוות ביחד במודים (ראה הערה 6 לעיל) והדרך היחידה להבטיח את הדבר היתה להתפלל ביחד עד מודים. תפוצת השיטה : שיטה זאת ככל הנראה לא היתה נפוצה, כפי שמוכח מרשימת הפוסקים שהביאוה.

7) השיטה : אם יש מספיק זמן, הש"ץ מתפלל בקול רם עד האל הקדוש וכל הצבור עונה אמן על שלש ראשונות ועונה לקדושה. אחר כך ממשיך הש"ץ בלחש ואילו הצבור חוזר לראש התפילה ואומר את כולה בלחש. הנסיבות : בתפילת מנחה בשעת הדחק. הפוסקים : ר' יוסף טוב ליפמן הלר (נפטר 1654), בדברי חמודות לרא"ש לברכות פרק ד', אות ט"ו, י"ז ע"ד ; ר' שמואל ב"ר יוסף (סוף המאה הי"ז) בעולת תמיד לאו"ח סימן קכ"ד (דבריו מובאים בכף החיים שם, סעיף י'); ר' יעקב לויברבוים (המאה הי"ט), דרך החיים, סימן מ"ה, סעיף ד'; משנה ברורה לאו"ח קכ"ד ס"ק ח'; וערוך השלחן לאו"ח קכ"ד : ז'. הנימוקים : "כדי שיוכלו לענות אמן שלש פעמים" (ערוך השלחן). וראה לעיל שיטה מס' 5 לשני הסברים אפשריים. תפוצת השיטה : זאת השיטה האשכנזית הנפוצה בתפילת מנחה בשעת הדחק, מן המאה הי"ז ועד היום.

ג) הלכה למעשה

לאחר שהצגנו את כל השיטות, עלינו לבדוק כל שיטה לגופה ולראות אם היא משכנעת ואם היא מתאימה למציאות של ימינו.

לפי השיטה הראשונה של הגאונים הקהל מתפלל בלחש ואז החזן חוזר על התפילה ומפסיק באופן פתאומי ("יחותד") באמצע חזרת הש"ץ. אין צורך לומר ששיטה זאת איננה אסתטית, ואין פלא איפוא שהיא נעלמה במשך הדורות ולכן אין טעם לחדשה בימינו.

השיטה החמישית של המהרי"ל שבה אחד המתפללים ממונה לענות אמן, לא התקבלה בקרב כלל ישראל וממילא קשה להבינה. אם יש חובה לענות אמן אזי כל הצבור חייב לענות אמן, לא רק בן אדם אחד. ואם רצוננו לשמור על התקנה המקורית, עניית אמן אחרי שלש ברכות איננה ממלאת את הצורך הזה.

גם השיטה הששית של ר' יוסף תאומים, שבה מתפללים ביחד עד מודים, קשה לקבלה. אם המניע העיקרי הוא להשתחוות ביחד במודים, הרי אין זה ברור בכלל שיש חובה כזאת (ראה הערה 6).

ולכן נותרנו עם ארבע שיטות אפשריות:

1. השיטה השניה, של הרמב"ם ושל ספר חסידים, שבה מתפללים ביחד את כל התפילה, מתאימה לקהל של מתחילים שאינם מסוגלים להתפלל לבד ולכן ניתן לאמצה במסגרות של עולים חדשים או ילדים צעירים.

2. השיטה השלישית, של תפילה בקול רם לגי ראשונות ולגי אחרונות, טובה כשרוצים לקצר אבל אין השעה דחוקה מאד. ולכן ניתן לאמצה, למשל במוסף של שבת כשהשעה מאוחרת אבל בכל זאת רוצים לומר ברכת כהנים. ברם, יש בה פגם אחד רציני שכבר הודגש על ידי בעל פתח הדביר (דבריו הובאו בכתר

שם טוב עמ' קכ"א): "דמה שאין נוהגין עכשו שהש"ץ אומר ג' אחרונות בקול רם משום שלא יתבלבלו הצבור המתפללים כי אי אפשר לצמצם שלא יהיו קצתם לפנים או לאחור". כלומר, מכיון שכל בן אדם מתפלל בקצב אחר, אין ספק שחלק מהקהל יתבלבל בגלל קולו של החזן בג' אחרונות. ולכן המרא דאתרא של כל קהילה יצטרך להחליט עם שיטה זאת מתאימה לקהילתו.

3. השיטה הרביעית, של תפילה ביחד עד לאחר קדושה, היא השיטה הספרדית המקובלת היום בתפילת מנחה והיא מובנת והגיונית. היא חוסכת זמן, מאפשרת אמירת הקדושה ושומרת על רוב האווירה הקדושה של העמידה בלחש.

4. השיטה השביעית, של תפילת הש"ץ בקול רם עד לאחר קדושה וחזרת הקהל לראש התפילה, היא השיטה האשכנזית המקובלת היום בתפילת מנחה, וגם היא מובנת והגיונית. היא סוברת כנראה שכל הקהל חייב לענות אמן אחר כל ברכה הנאמרת בקול רם, ולכן חייבים לענות אמן אחר שלש ראשונות. מאידך, היא מאפשרת אמירת קדושה ושומרת לגמרי על האווירה הקדושה של העמידה בלחש.

ולכן לתפילת מנחה ולתפילת מוסף ארבע השיטות הנ"ל מותרות. אולם יש להדגיש שאסור לנהוג על פי השיטה השביעית בתפילת שחרית. כלומר, בשחרית יש להתפלל ביחד עם החזן - בין בלחש בין בקול רם - עד סוף האל הקדוש ואז להמשיך בלחש או בקול רם. וכל כך למה? כי יש כלל בגמרא (ברכות ט' ע"ב) שחייבים לסמוך גאולה לתפילה וכן נפסק באו"ח קי"א:א': "צריך לסמוך גאולה לתפילה ולא יפסיק ביניהם אפילו אמן אחר גאל ישראל". והמשנה ברורה מוסיף בס"ק ב': "ואפילו בשהייה בעלמא יותר מכדי דיבור יש להיזהר לכתחילה". ולכן אסור לענות אמן אחר ג' ראשונות בשחרית וכל יחיד חייב להתחיל את העמידה ביחד עם החזן.⁸

כמו כן, על אף שמוותר להתפלל ביחד עם הש"ץ עד לאחר הקדושה בעת הצורך (השיטה הרביעית), אין זאת אומרת שכדאי לקצר בה כל השנה כולה

כפי שמקובל בחלק מהקהילות המסורתיות, וזאת משום שיש בכך ארבעה ליקויים חינוכיים או הלכתיים:

א. ראשית כל, החזרה המקוצרת יוצרת הרגשה של ריצה וחופזה כאילו הצבור מזדרז להיפטר מעומס החזרה המלאה וכידוע: "יתפלל [את העמידה] דרך תחנונים כרש המבקש בפתח, ובנחת שלא תראה עליו כמשא ומבקש ליפטר ממנה" (או"ח צ"ח:ג', על פי ברכות כ"ט ע"ב).

ב. יתר על כן, ילד הגדל בקהילה כזאת אינו סופג את רוב הנוסח המיוחד של חול, שבת וחגים. כלומר, הוא מאבד הרבה מהטעם האסתטי של כל תפילה ותפילה.

ג. כמו כן, מי שמתפלל בקהילה כזאת אינו זוכה לומר מודים דרבנן או לשמוע ברכת כהנים (או נשיאת כפיים) מראשית שנה ועד אחריתה. כלומר, הוא מפסיד אחת מהתפילות היפות ביותר בסדור - ברכת כהנים.⁹

ד. לבסוף, יש בקהילותינו עולים חדשים או אנשים אחרים שאינם בקיאים במנהגי התפילה, והם מפסיקים להתפלל ברגע שהחזן מפסיק להתפלל בקול רם.

ולכן, רצוי להגביל את החזרה המקוצרת (השיטה הרביעית) לתפילת מנחה או לשחרית של חול, כשהצבור באמת ממחר, ולחזור על התפילה במלואה בשבתות וחגים כשיש צבור גדול של ילדים, אורחים ועולים חדשים.

בכל אופן, נוכחנו לדעת שיש ארבע שיטות מומלצות של חזרה מקוצרת, וכל מרא דאתרא רשאי להשתמש בשיטה אחת, או בשילוב של השיטות השונות, לפי התנאים שבקהילתו.

הרב דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
ו' דחנוכה תשנ"ג

בהסכמת
כל חברי הוועד

הערות

1. "הויכע" בידיש פירושו "בקול רם", ואמנם הספרדים משתמשים בביטוי "להתפלל בקול רם" וכדומה.
2. וכך פסקו גם בירושלמי ר"ה ד' י"י, נ"ט ע"ד: "הלכה כרבן גמליאל באילין תקיעתה [= בתקיעות האלו]".
3. ראה מה שכתבתי ב *Conservative Judaism*, Vol. 41, No. 1 (Fall 1988), pp. 41-43
4. המקורות העיקריים הם: מסכת סופרים כ' ה', מהד' היגער עמ' 345; פירקוי בן באבוי בגנזי שכטר, ספר ב', נויארק, תרפ"ח, עמ' 555-556; תוספות לסנהדרין ל"ז ע"ב, ד"ה מכנף; ופיוטים רבים של נוסח ארץ ישראל שנתגלו בגניזה. ראה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב, תשל"ב, עמ' 48 ובעיקר עזרא פליישר, "לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ ישראל", תרביץ ל"ח (תשכ"ט), עמ' 255-266.
5. הרבה נכתב על תקנה זו. ראה נפתלי וידר, "השפעות אסלאמיות על הפולחן היהודי", מלילה ב' (תש"ו), עמ' 55-59 = תדפיס נפרד, אוקספורד, תש"ז, עמ' 26-30; ישראל שציפנסקי, התקנות בישראל, כרך רביעי, ירושלים, תשנ"ג, עמ' קס"ה-קס"ז; יעקב בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 160-181; I.M. Goldman, *The Life and Times of the Radbaz*, New York, 1970, pp. 106-112; and David Novak, *Law and Theology in Judaism*, Vol. 2, New York, 1976, pp. 119-124.
6. ראה ברכות כ"א ע"ב עם רש"י על אתר ואו"ח סימן ק"ט; ולא ברור מדוע חשוב שישתחוו ביחד במקרה הנידון.
7. לא מצאתי מנהג כזה בספרי מנהג של התימנים כגון הליכות תימן של הרב קאפח, וצ"ע.

8. אולם אם יש מישהו שמרגיש שהוא אינו מסוגל להתכוון בגי' ראשונות בגלל קולו של החזן, רשאי הוא להמתין ב"שירה חדשה", לענות אמן גי' פעמים ולענות לקדושה, ואז להמשיך ב"שירה חדשה" והעמידה בלחש - ראה או"ח ס"ו: ט'.

9. לחשיבותה ומשמעותה של ברכת כהנים ראה הרב ראובן המר, תשובות ועד ההלכה של כנסת הרבנים בישראל, כרך גי' (תשמ"ח-תשמ"ט), ירושלים, תשמ"ט, עמ' 7-11.
